

Etnografia de la presó o etnografia de les persones preses?

David Fornons
Departament d'Educació
(Generalitat de Catalunya)

Les diferents situacions i contextos socials que hi ha a la nostra societat fan possible, mitjançant l'etnografia, de fer un descobriment de l'altre, de la realitat que està vivint, i cercar una interpretació d'aquesta realitat. A la realitat hi podem accedir a través de les múltiples narratives de les persones que configuren la societat, que viuen i conviuen en la realitat, incloses, com planteja aquest text, les persones preses. La presó, com la realitat, com a institució tancada pot ser estudiada des de moltes perspectives i disciplines. El que es fa necessari, però, és fixar l'objecte d'estudi i, en aquest sentit, cal preguntar-se què és més determinant: fer una etnografia de la presó o fer-la sobre persones preses.

The different social situations and contexts that exist in our society make it possible, through ethnography, to discover the other, the reality he or she is living, and to attempt to interpret this reality. This reality can be approached via the multiple narratives of the people who make up the society, who live and share in the reality, including, as this article proposes, those people who are serving time in prison. Prison, as reality, though in this case a closed institution, can be studied from many perspectives and disciplines: what is necessary, however, is to establish the object of study and, in this sense, we should ask ourselves which is more definitive: to do an ethnographic study of a prison or of the prisoners themselves.

Introducció

Si hi ha un adjectiu que s'associa als éssers humans és la diversitat. L'antropologia mitjançant l'etnografia ha fet de l'aproximació vers l'altre la seva forma de conèixer la diversitat. Però aquesta diversitat no cal anar-la a buscar fora, a milers de quilòmetres. La diversitat com a característica humana sempre és present en tots els espais humans. Així, d'aquesta diversitat sorgeix l'etnografia de l'altre, distant i proper a l'hora, que conviu dins el marc general social i cultural comú com pot ser una ciutat com Barcelona. Dins de les múltiples realitats i històries de persones d'una ciutat com Barcelona hi ha gent empresonada. No és imprescindible anar-se'n a cercar cultures antigues i allunyades per tal de fer antropologia. Les diferents situacions i contextos socials que hi ha a la nostra societat possibiliten mitjançant l'etnografia de fer un descobriment de l'altre, de la realitat que està vivint, i cercar una interpretació d'aquesta realitat. A la realitat hi poden accedir a través de les múltiples narratives de les persones que configuren la societat que viuen i conviuen en la realitat, incloses, com el cas que tractem, les persones preses. La presó com a institució tancada pot ser estudiada des de moltes perspectives i disciplines, però, i és la proposta d'aquest article, cal preguntar-se què esdevé més determinant per a l'antropologia: fer una etnografia de la presó o fer-la sobre persones preses.

La pregunta pressuposa que estem parlant de dues qüestions diferents, però relacionades, és a dir que no es poden deslligar l'una de l'altra, i on queda clar que comparteixen un espai, una realitat comuna. Malgrat això, aquesta realitat comuna pot ser abor-

La presó, com a institució tancada, pot ser estudiada en si mateixa però, més enllà d'aquesta perspectiva, per a un coneixement del que significa cal fer una etnografia de les persones preses. Fotografia: presó Model de Barcelona.

dada per les ciències socials de forma molt diferent si es té en compte la proposta presó o la proposta persones preses. Si des de l'antropologia es vol intentar aprofundir en aquesta realitat comuna compartida tant per la presó com per les persones preses sí que és fonamental aclarir si el treball etnogràfic se centra en la presó, com a institució en la qual estan encabides les persones preses, o bé en les persones preses que, malgrat que soni redundant, estan encabides en la presó institució.

Presó versus persones preses

La tria implicarà diferents, o si més no matisats, objectius, plantejaments d'hipòtesis, metodologia i tècniques, recollida, tractament i utilització de les dades. Per últim també establir

la frontera entre el que és un territori explícit i el que és implícit, aquelles finalitats confesses o no amb relació a la nostra cerca sobre aquesta realitat comuna. Aquesta tria, a més a més, pot afectar des de com es transmeten els resultats de la recerca, on es publica i a qui es dirigeix el resultat que se n'obtenen.

La investigació social quan explora llocs que no hi estan preparats o que no volen rebre gent que els és aliena, es troba amb un seguit de traves i desconfiances que ben bé poden ser mútues. Comporten en molts casos la impossibilitat de la mateixa investigació o, de vegades, resultats no volguts ni esperats –en molts casos, per ambdues parts: la investigadora i la investigada. L'antropologia en el context de les presons amb aquesta apro-

ximació a l'altre en forma d'institució o a l'altre en forma de persona es troba amb un camp diferent a d'altres camps en què cerca, entenent aquesta diferència no necessàriament com una dificultat o una facilitat, sinó una diferència en com concebre l'aproximació a l'altre i com poder establir metodològicament aquesta aproximació. Seria el plantejament de com començar a fer-ho.

És per això que cal tenir clar que si l'aproximació és a la presó ens estem dirigint a un univers propi institucional format com totes les institucions per persones. Solem pensar en les institucions com a estructures rígides i no com a organitzacions humanes. Aquestes organitzacions les constitueixen persones de molts àmbits, rols i situacions que inclourien des dels empresonats, els treballadors de la institució i fins i tot hi entrarien altres institucions relacionades i paral·leles com són el món jurídic, sanitari, social de les presons. En canvi si aquesta aproximació és a les persones preses acotem el camp, clarifiquem aquest altre al qual estem observant, la persona presa.

Les presons són institucions molt poc estudiades per l'antropologia (Rhodes, 2000). O potser caldria plantejar que no s'han deixat estudiar per l'antropologia i preguntar per què no ho han fet. Segurament es deu a les dificultats per estudiar les presons ja que es tracta d'una institució que, en la seva funció, delimita un dintre institucional clausurat i un fora extern a la institució. He pogut fer una investigació a la presó Model de Barcelona gràcies, casualitat o causalitat, al fet de ser part de la institució amb tot el que això representa, unes dificultats sí; però alhora unes facilitats que

un investigador forà de la institució no té. I certament els avantatges superen àmpliament les dificultats.

Les presons semblen un espai al marge de la resta de la societat, estan marginalitzades. Però no estan funcionalment al marge ja que són part de la mateixa societat i de l'estructura dels estats: les presons estan amagades, fora de la mirada social. És en aquesta ocultació on esdevenen part important i amb una funció específica dins del sistema social global. La marginalització de la presó esdevé un joc compartit entre les institucions i la mateixa ciutadania, la qual, i això és important recordar-ho, té de la presó una visió esbiaixada o més aviat forjada en les discursives oficials i no li desperta interès o li desperta recança. La presó posa i disposa uns murs, un tancament, però aquest tancament no tan sols és de dins de la institució cap a fora, sinó de fora cap a dins.

En les presons podem establir tres espais: l'institucional, el quotidià i el viscut per les persones preses. En aproximar-nos a la presó podem centrar la mirada en l'espai institucional i en l'espai quotidià com també aproximar-nos a les persones preses. Si fem el darrer, el que fem és aproximar-nos a l'espai quotidià però sobretot a les narratives, vivències i experiències de les persones preses. Aquest espai el qual denomino *quotidià*, altres autors el defineixen com a pràctic (Carrabine, 2000) associant-lo com l'equivalent a la realitat. De fet el significat tant de pràctic com de real pot portar a una certa confusió. Per això prefereixo emprar el terme *quotidià*, per designar el que succeeix dia a dia, el que és sense cap adjectiu, ja que defineix millor aquest espai i de forma més neutra.

Les presons, com a objectes d'estudi, han estat poc abordades potser per la dificultat que suposa fer treball de camp en una institució que delimita un "dintre" institucional clausurat i un "fora" extern a la institució. Cel·la de la presó Model de Barcelona en les primeres dècades del segle xx.

Un dels motius pels quals considero que les dificultats són prou importants com per no triar una via de recerca centrada en la presó i centrar-se en les narratives de les persones preses és que la presó com a institució esdevé una contínua i permanent contradicció entre la institucionalització i la rehabilitació (Lynch, 2000; Rivera, 2000; Zino, 1996). Per això, i per no caure en les mateixes contradiccions, les investigacions que vaig fer

a la presó Model de Barcelona, es van centrar en les narratives dels empresonats. Les veus dels empresonats com el marc, com el veritablement important juntament amb la quotidianitat viscuda per aquests informants. No obstant això, per tal de conèixer la presó vaig confrontar aquestes veus narratives amb les discursives institucionals, la institució com a tal, amb els seus reglaments, disposicions i interpretacions que se'n fan com tam-

Dur a terme un treball etnogràfic en una institució com una presó significa la necessitat de confrontar, entre d'altres, tres espais: l'institucional (normatives, reglaments...), el quotidià (regulació d'hores, treballs, dinars, temps de jocs...) i el viscut per les persones preses. Gal·lèries de la presó Model de Barcelona.

bé la pròpia visió que la institució genera sobre els seus empresonats. Però en definitiva aquestes narratives institucionals eren part del decorat on es trobaven els informants, en definitiva, eren parts contextuals de les seves narratives.

Un altre dels factors que determinen centrar la tria en les persones preses, és que una investigació centrada en la institució pot derivar-se en molts casos en un treball quantitatiu i interpretatiu d'unes dades ofertes per la institució o que aquesta ha deixat enregistrar. No sol donar-se el cas d'una permissibilitat a un investigador forà: per motius de seguretat tant per a ell com per a la institució. Això representa no tenir accés a tots els espais i a tots els empresonats.

Treball de camp a la presó Model de Barcelona

El treball de camp és possible en un mitjà penitenciari si es fa essent part de la mateixa institució.¹ Les institucions penitenciàries solen posar moltes traves, legals i administratives perquè una persona aliena a la institució pugui fer-hi una investigació. Des de la meua experiència he arribat a aquesta conclusió, malgrat que el sentit comú ens pugui portar a deduir el contrari. Tot i el fet de jugar un doble paper en la institució, com a investigador i com a treballador, el doble rol representa més avantatges que no pas dificultats, en un context on, atesa la seva natura intrínseca els obstacles per a l'investigador són constants sobretot a l'hora d'obtenir els permisos institucionals. Hi ha força exemples, i alguns molt propers, d'això.² El problema principal del doble rol són els possibles biaixos en les investigacions d'aquesta índole.

le. És cert, l'investigador té una posició difícil o si més no ambigua, però gràcies a una supervisió es poden detectar i treballar amb l'ajut extern. El posicionament *des de fora* i l'experiència d'una veu externa possibilita unes anàlisis des de perspectives no compromeses amb el medi i des d'un distanciament científic es poden establir unes pautes que delimitin els espais investigats les situacions i la situació mateixa de l'investigador.

Arribat a aquest punt, pot semblar que fer un treball etnogràfic a la presó sigui una empresa molt difícil, quasi titànica: no és cert. Això sí, la principal dificultat és poder fer-la, és obtenir els permisos i l'autonomia necessària per poder-ho fer. És més una qüestió de possibilisme que no pas de dificultat sobre el terreny. Les dificultats per a la disciplina haurien de ser únicament quan s'està plan-

tejant i fent la recerca i aquestes no tenen perquè ser gaire diferents que en altres camps d'investigació. Per això un cop superada aquesta qüestió important, la de la viabilitat i permissibilitat de la investigació, és quan sorgeixen les dificultats específicament antropològiques. Velasco, quan parla de les dificultats en què es veu l'antropòleg a l'hora de fer treball de camp, ens indica que hi ha dos temes a tractar: un, la neutralització de l'etnocentrisme i la superació del *shock* cultural: "*La neutralización del etnocentrismo supone que ninguna diferencia cultural es mero contraste, pues las diferencias afectan intrínsecamente al otro....El shock cultural, la reacción de rechazo de incapacidad que han sufrido numerosos investigadores en las primeras fases del trabajo de campo ante la percepción de una eterna distancia cultural, ante las dificultades de adaptación a una forma de vida percibida de forma totalmente diferente...*" (Velasco, 1997)

En el cas de la recerca a la Model de Barcelona, en tot moment i des de l'experiència professional a la institució era conscient del context on volia investigar i del que representa una situació d'empresonament. El *shock* cultural es fa pràcticament inevitable, en una situació tan complicada, dura i viscuda de manera particular per cada un dels informants de la presó; cal que l'investigador pugui d'alguna manera obviar aquest *shock*, aquesta "distància situacional", més que "distància cultural", omnipresents malgrat l'empatia i un aprenentatge en les relacions socials dins del context penitenciari. A la presó no hi ha tanta "distància cultural". La gent empresonada és part de la societat, hi ha participat i hi tornarà a participar. En definitiva, posar-se en la situació de l'altre no és possible en

un lloc com la presó; però sí que es pot conèixer com l'altre concep la realitat, els fets i les seves vivències.

Deixats enrere els posicionaments etnocèntrics i acceptat un grau de *shock* cultural, també hi ha autors que valoren la familiaritat de l'investigador amb el medi i els informants com a eina imprescindible per poder dur a terme una investigació d'aquest tipus: "*A veces el desempeño de un rol familiar en un escenario representa algunas ventajas: se obtiene el acceso con mayor facilidad; el observador tiene algo que hacer; las personas no se inhiben en su presencia; algunos datos se pueden obtener con menos dificultad.*" (Taylor, 1987) Aquesta cita reflecteix l'avantatge que vaig tenir en la investigació, un cop superada, per la condició de treballador en el medi, la possibilitat de fer-la, pel fet que amb la majoria dels informants feia temps –alguns molt de temps– que ens coneixíem.

Aquest doble paper, el rol d'investigador i el rol institucional (familiar) ha estat emprat pel mateix Goffman. En el treball de camp, aquesta situació em va representar dos clars avantatges a la Model. En primer lloc vaig tenir la possibilitat d'escollir els informants.³ La tria va incloure informants considerats per a la institució com a col·laboradors i informants en conflicte amb la institució. Un cop triats els informants la institució no va preguntar de quins informants es tractava, com tampoc en va fer un seguiment. Un cop donat el permís se'n va oblidar institucionalment. En segon lloc, també vaig poder triar el moment temporal i espacial a l'hora de fer el treball de camp sense la interferència d'un hipotètic control institucional. Vaig garantir als informants un anonimat complet; a més, els altres

Els condicionants per a treballar etnogràficament en una presó són força elevats, la qual cosa comporta que una persona aliena a la presó no pot accedir a tots els espais ni persones. Presó Model de Barcelona.

treballadors de la institució desconeixien la natura de les entrevistes. Tot i que sent pragmàtic, de fet ningú del medi penitenciari va mostrar cap mena d'interès pel treball etnogràfic fet.⁴

L'obstacle més que institucional per part de la gent de la institució amb responsabilitats directives, podia venir pels treballadors, el personal de vigilància per un excés de recel en les seves funcions (de control i vigilància) i un desconeixement per part d'ells de la voluntat d'ajudar de la mateixa institució. Però finalment d'inconvenients i de desconfiança en la investigació per part dels funcio-

naris de vigilància pràcticament no n'hi va haver. En el cas que s'hagués produït aquest fet, hauria estat contradictori amb la voluntat de la institució. Sols en comptades ocasions hi va haver una lògica sinó desconfiança, estranyesa. Aquesta estranyesa es feia palesa en el moment que citava els informants: en anar a buscar-los a les galeries, els funcionaris de vegades per simple comoditat i de vegades per voler saber el motiu de l'entrevista s'hi oposaven obertament. Però quan les entrevistes van ser part de la quotidianitat ja no hi va haver cap mena d'oposició. A la presó el que és quotidià adquireix categoria de normal.

Així doncs, cal destacar que tant la institució, com el personal de la mateixa presó Model, mai no van veure en la meua figura un element estrany a l'escenari quotidià de la presó. En cap moment es va analitzar, estudiar o controlar el que estava investigant. He pogut observar que certs professionals que treballen en la institució, de categories laborals, diguem-ne, considerades més importants per a la institució, com ara llicenciats en medicina i psicologia, desperten més por i que es plantegen força mesures de control de la informació de la seva activitat dins de la presó. En canvi, certes categories laborals com diplomats en treball social, en infermeria i educadors no desperten tantes perspicàcies en la institució i els funcionaris de vigilància. Aquesta observació que faig és evidentment subjectiva, no treballada científicament, i sorgeix de la meua pròpia experiència en la institució, però és possible que en els rols de més poder institucional el control sigui més acurat que no pas en els rols frontera o de contenció on la presa de decisions dels professionals no és percebuda com un possible problema o incomoditat per a la institució.

Els informants, les persones preses

En la recerca a la Model, en la tria dels informants, vaig poder incloure un perfil de pres antisistema i conflictiu.⁵ Vaig accedir a les veus més clausurades de la institució o, si més no, les que desperten més reticències perquè la institució permeti que aquestes veus siguin entrevistades. En cap programa televisiu sobre les presons catalanes i específicament sobre la Model, han sortit aquests empresonats. Solen sortir a la llum pública

presos obertament col·laboradors amb la institució, però que no representen ni per aproximació una hipotètica mitjana representativa, si és que això fos possible fer-ho, dels empresonats. Cal constatar que com més coneixement sobre el meu rol institucional tenien els informants, menys conflictes i més voluntat de col·laborar rebia, independentment de si eren col·laboradors amb la institució o presos presonitzats. En certa manera el coneixement del rol i les funcions en la institució, els va donar la possibilitat de no relacionar-me amb el sector regimental de la presó, els funcionaris de vigilància, i situar-me en el seu imaginari com a personal laboral de tractament sense cap mena de poder regimental, evidentment com altres i diversos professionals en la mateixa situació i consideració. Així doncs, poca cosa podien obtenir de mi més enllà de la relació empàtica d'antropòleg-informant.

El fet que l'investigador pressuposadament (i efectivament) no tingui poder institucional sobre els empresonats i alhora pressuposadament (i també efectivament) no pugui ni vulgui emprar de forma perjudicial la informació obtinguda de cara a la institució va ser el punt clau a l'hora de fer la tesi doctoral sense cap restricció pròpia més enllà del sentit comú, la prudència i el respecte pels informants. La quotidianitat amb el tracte dels informants ha estat vital per aconseguir entrevistar presos considerats *kies* (caps) de les galeries més conflictives, com són la quarta i la sisena galeria de la presó Model. En canvi, i en la línia argumental anterior, amb els empresonats amb qui vaig tenir més dificultats i la interacció i la confiança van ser menors van ser els cinc informants primaris,

d'un total de disset. Aquests informants no em coneixien, acabaven d'ingressar per primer cop a la presó i no vaig poder establir un clima de confiança ni un treball tan acurat com amb els interns que ja em coneixien, alguns des de fa molts anys. El treball de camp amb els empresonats primaris va anar millorant en les darreres entrevistes, quan em tenien més situat institucionalment que no pas al començament. Però no van ser els informants clau de la investigació, en tant que tampoc coneixien tant el medi i estaven encara en un procés d'adaptació a la seva situació d'empresonament. Un procés per altra banda molt dur i complicat per a ells, ple d'incerteses de les quals jo podia ser-ne una més.

Conclusions

Considero que el fet de treballar a la presó i fer-hi treball de camp és la possibilitat més real de dur a terme una recerca. Cal superar plantejaments contraris, perquè si no és així no es poden fer recerques amb una –contradictòriament al que la lògica suposaria– autonomia i llibertat. La contradicció és que se suposa una no-neutralitat, una contaminació per part de l'investigador que fa la recerca. Tanmateix, l'antropòleg sempre és portador d'una realitat que pot contaminar el treball. No podem concebre l'antropòleg com un ésser asèptic i l'antropologia com una disciplina també asèptica. En definitiva en aquest cas la possibilitat de fer-ho, i la llibertat d'accedir a la informació són més grans que no pas si es depèn de permisos regulats i condicionats juntament amb la tutela institucional. Els professionals en diferents sistemes de l'estat social, en la salut, en l'educació, o en el control, no estan

directament ni necessàriament actuant en benefici de l'estat i els professionals de categories inferiors estan escassament supervisats i poden desviar-se fàcilment de les normes institucionals (Cohen, 1988). Aquestes dues afirmacions són significatives per desterrar possibles sospites sobre el doble rol de treballador i investigador en el sentit d'un dirigisme institucional. Però he de dir que en el meu cas ha estat més important el fet que la institució no percebés cap mena de perill, entès aquí el perill com que el resultat de la investigació representés un descrèdit per a la institució o la sortida d'una informació que li sigui perniciosa. Per a la institució la investigació que vaig fer, tot i ser pública, en la seva limitació al camp dels estudis antropològics no ha plantejat cap inquietud ni cap mena de repercussió.

Aquest article, en el seu enunciat es pregunta pel treball de camp a la presó o amb persones preses. El fet de fer antropologia amb les persones preses, el resultat, allò après, no implica necessàriament una millora en les condicions de vida d'aquestes persones, un objectiu no explicitat en la investigació i que per altra banda en el meu cas no s'ha assolit. Potser es pot arribar a aconseguir millores (Smart, 2000), però per això cal una voluntat de les institucions i de la societat civil dirigida cap al canvi dins de les presons comptant amb les discursives pròpies institucionals però també amb d'altres com les veus dels empresonats. No obstant això, és possible que un treball de camp fet a la presó, col·laborant amb la institució, sí que pugui representar una millora per a les persones preses. No es tracta, en aquest cas d'una contradicció. La institució té com a objectiu

una millora en la població reclusa. En canvi a les narratives de les persones preses malauradament no se'ls dona la mateixa importància que a tot el reguitzell de narratives i discursos oficials. Cal un canvi per part de la institució en com pensar i repensar la pròpia institució. És precisament per aquest motiu que considero molt important que l'antropologia entri a les presons, per tal de recollir aquestes narratives, no necessàriament perquè siguin escoltades institucionalment, però si més no perquè d'alguna manera puguin ser escoltades en àmbits aliens al món institucional i evitar que aquestes no es perdin com tantes altres narratives que es perden del patrimoni cultural.

BIBLIOGRAFIA

COHEN, S. (1988) *Visiones de control social*. P.P.V. Barcelona, p. 255.

GOFFMAN, E. (1994) *Internados. Ensayos sobre la situación social de los enfermos mentales*. Buenos Aires: Amorrortu.

GOFFMAN, E. (1998) *Estigma. La identidad deteriorada*. Buenos Aires: Amorrortu.

LYNCH, M. (2000) "Rehabilitation as rhetoric. The ideal of reformation in contemporary parole discourse and practices". *Punishment and Society*, vol. 2, núm. 1.

RIVERA, I. (2000) "Lineamientos garantistas para una transformación radical y reduccionista de la cárcel (una visión desde España)". *Delito y Sociedad. Revista de Ciencias Sociales*, vol. 9, núm. 14.

RHODES, A. (2000) "Toward and anthropology of prision". *Annual Review of Anthropology*. [Stanford. Pablo Alto, California], núm. 30.

SMART, C. (2000) "La teoría feminista y el discurso jurídico". A: BIRGIN, Haydee (comp.) *El derecho de género y género del derecho*. Buenos Aires: Biblos.

TAYLOR, S.J.; BOGDAN, R. (1987) *Introducción a los métodos cualitativos de investigación*. Barcelona: Paidós, p. 54.

VELASCO, H.; DIAZ, A. (1997) *La lógica de la investigación etnográfica. Un modelo de trabajo para etnógrafos de la escuela*. Madrid Trotta, p. 29-30.

WACQUANT, L. (2000) *Las cárceles de la miseria*. Madrid: Alianza.

ZINO, J. (1995) *El discurrir de las penas. Institución y trayectorias sociales. El caso de la prisión*. [Tesi doctoral.] Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Geografia i Història. Departament d'Antropologia Cultural i Història d'Amèrica i Àfrica.

ZINO, J. (1996) "Els continguts de la pena de presó: notes per una anàlisi etnogràfica de la gestió institucional". *Justiforum* [Dept. Justícia Generalitat de Catalunya], núm. 6.